

MUHAMMED b. ES'AS

93-116; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk* (Amrî), LII, 124-133; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-gâbe*, I, 118; V, 80; a.mlf., *el-Kâmil*, III, 476; IV, 27-36, 144, 227, 244, 267-272; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, II, 37-42; Safedî, *el-Vâfi*, II, 163; İbn Hacer, *el-İşâbe*, III, 509; G. R. Hawting, "Muhammad b. al-Ash'ath", *EI*² (İng.), VII, 400-401; Asri Çubukçu, "Eş'as b. Kays", *DİA*, XI, 455-456.

İBRAHİM SARIÇAM

MUHAMMED b. FAZL el-BELHÎ

(محمد بن فضل البخی)

Ebü Abdillâh Muhammed b. el-Fazl b. el-Abbâs el-Belhî (ö. 319/931)

Horasanlı sûfi.

Aslen Belhli olup fütüvvet ehlinin önde gelenlerinden Ahmed b. Hadraveyh'in mürididir. Ahmed b. Hadraveyh'in yanında bölgedeki diğer sûfilerin sohbetlerine katılarak kendini yetiştirdi ve bir hakîm olarak tanındı. Kaynaklarda dinî görüşleri sebebiyle Belh'ten çıkarıldığı kaydedilmektedir. Herevî onun haksız şekilde uzaklaştırıldığını (*Tabakât*, s. 305), Hüc-vîrî de düşüncelerini serbestçe ifade etmesinden rahatsız olan kişiler tarafından sürüldüğünü (*Keşfü'l-mahcûb*, s. 243) belirtir. Semerkant'a gidip yerleşen Muhammed b. Fazl'ın burada kadılık yaptığı bilinmektedir. Bundan hareketle onun dinî ilimlerde ileri bir seviyede olduğu söylenebilir. Herevî, Muhammed'in hacca gitmek için yola çıktığında Nişâbur'a uğradığını, burada kendisine vaaz teklif edildiğinde kürsüye çıkıp, "Allah'ın rızâsı her şeyden büyüktür" meâlindeki âyeti (et-Tevbe 9/72) okuyarak aşağıya indiğini söyler. Muhammed b. Fazl daha sonra Semerkant'a döndü ve bu şehirde vefat etti. Ahmed b. Hadraveyh'in (ö. 240/854) müridi olduğuna göre uzun bir ömür sürmüş olmalıdır.

Melâmetiyye akımının ilk temsilcileri arasında sayılan Muhammed b. Fazl birçok sûfiyi etkilemiştir. Sülemî, Herevî'nin "insan sarrafı" diye bahsettiği Muhammed b. Fazl'ın Horasan'ın en büyük şeyhlerinden biri olduğunu, Hüc-vîrî de Horasan ve Irak sûfilerinin ona değer verdiğini söyler. Başkalarının sözlerini nakletmekten çok kendi mânevî tecrübelerine dayanarak konuştuğu için Ebü Bekir el-Vâsıtî'nin İbnü'l-Fazl'ı son derece takdir ettiği belirtilmektedir. Ferîdüddin Attâr, fütüvvet ehli arasında yetişmiş olan Muhammed b. Fazl'ın fütüvvet konusunda eşsiz sayıldığını söyler (*Tezkiretü'l-evliya*,

s. 534). Fütüvvetin bâtinen Allah'la olmak, zâhiren bütün yaratılmışlarla iyi geçinmek ve onlara iyi davranmak olduğunu belirten Muhammed b. Fazl (Sülemî, s. 216), fütüvvet ehlinin çok değer verdiği ahlâk ilkelerinden isâr üzerinde önemle durmuş ve bir âyete dayanarak (Tevbe 9/24) muhabbeti "isâr" (Allah'ı her şeye tercih etmek) şeklinde tanımlamıştır. Muhammed b. Fazl, fütüvvet ehlinin Allah'ı gönülden ve neşve içinde devamlı zikrettiğini ve bundan büyük bir haz aldığını, Hak yolundaki engelleri kaldırdığını, Hakk'ı mâsivâyâ tercih ettiğini söyler. Fütüvvet ehlini zâhidlerle karşılaştırarak zâhidlerin ihtiyaç duymadıkları şeylerde, fütüvvet ehlinin ise ihtiyaç duyduğu şeylerde cömertlik yaptığını belirtir.

Kâbe'nin de kalbin de Allah'ın evi olduğunu, Kâbe'yi ziyaret maksadıyla dağıları aşip çölleri geçenlerin gönüllerindeki mevlâyâ ermek için nefis çölmünü geçemediklerini söyleyen Muhammed b. Fazl'ın (a.g.e., s. 214), bu sözlerini değerlendiren Hüc-vîrî kalbin mârifet, Kâbe'nin ibadet mahalli sayıldığını, insanlar Kâbe'ye baktıkları halde hadiste belirtildiği gibi Allah'ın kalbe baktığını (Müslim, "Birr", 33) belirtir (*Keşfü'l-mahcûb*, s. 243).

Muhammed b. Fazl istikamete büyük önem verir. Ona göre istikamet iyi kişide bulunursa o kişi daha iyi olur; kötü kişide bulunmazsa o kişi daha da kötü olur (Herevî, s. 306). Muhammed b. Fazl'a göre Allah hakkında en çok mârifet sahibi olan, O'nun emirlerini uygulamak için en çok gayret eden ve peygamberinin sünnetine en mükemmel şekilde tâbi olan kimsedir (Sülemî, s. 214). "İman ikrar ve tasdikten ibarettir" diyen Muhammed b. Fazl'ın (Hüc-vîrî, s. 421) bu konuda Hanefîler gibi düşündüğü görülmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Müslim, "Birr", 32; Sülemî, *Tabakât*, s. 212-216; Ebü Nuaym, *Hilye*, X, 232; Kuşeyrî, *Risâle* (Uludağ), s. 109; Hüc-vîrî, *Keşfü'l-mahcûb* (Uludağ), s. 243, 421, 470; Herevî, *Tabakât*, s. 305-306; İbnü'l-Cevzî, *Şifâtü's-şâfiye*, IV, 165; a.mlf., *el-Muntazam*, VI, 239; Ferîdüddin Attâr, *Tezkiretü'l-evliya* (trc. Süleyman Uludağ), Bursa 1984, s. 534-536; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, X, 232; Câmî, *Nefehât*, s. 168; Şa'rânî, *et-Tabakât*, I, 88; Münâvî, *el-Kevâkib*, II, 52; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, II, 282; Ali Bolat, *Melâmetilik*, İstanbul 2004, s. 80.

MEHMET DEMİRCİ

MUHAMMED b. FEREC

(bk. İBNÜ'l-TALLÂ').

MUHAMMED FERİD VECDÎ

(bk. FERİD VECDÎ).

MUHAMMED FUÂD ABDÜLBÂKÎ

(محمد فؤاد عبدالباقي)

Muhammed Fuâd b. Abdilbâki b. Sâlih el-Mısri (1882-1968)

Kur'an ve hadise dair indeks çalışmalarıyla tanınan Mısırlı âlim.

Beniyûsuf vilâyetinin merkezinde yer alan Kımnûlarûs'a bağlı Kalyûbiye köyünde doğdu. Küçük yaşta iken, Harp Bakanlığı'nda çalışmakta olan babasının görevi sebebiyle bir buçuk yıl Sudan'da kaldı. Veddünnücûm Savaşı yüzünden tekrar Kahire'ye döndü ve ilk öğrenimine burada devam etti. Daha sonra Özbekiye'de bulunan Medresetü Emrîkân'a girdi. Ardından öğrenimini özel olarak sürdürdü. Bu sırada Mısırlı edebiyatçı Sâdik Anber ve dil âlimi Abdullah Emîn ile dostluk kurdu. Bazı resmî okullarda ders verdi ve 1905-1933 yıllarında Ziraat Bankası'nda Fransızca mütercimi sıfatıyla çalıştı. Bankanın tasfiye edilmesi üzerine Kahire'de Dârü'ihyâ'l-kütübî'l-Arabiyye adıyla bir yayınevi açtı; burada Kur'an, sünnet ve indeks (fihrist) alanında eserler neşretti. 1950'li yıllarda Mecmau'l-lugati'l-Arabiyye'de araştırmacı ve danışman olarak görev yaptı. Bu arada klasik Arap edebiyatıyla ilgilendi. Mustafa Abdürrâzık, Kâsım Emîn, Abdülvehhâb Azzâm ve M. Reşid Rızâ'nın görüşlerinden etkilendi. Reşid Rızâ'nın vefatına kadar (1935) on dört yıl onunla birlikte bulundu. Batılı araştırmacılarla irtibat kurmasında Reşid Rızâ'nın yardımı oldu. Araştırmaları ve tahkik çalışmaları ile Mısır'da ve İslâm dünyasında tanındı. Kahire'de önce Ravza'da, ardından Cîze'de oturdu. Ömrünün sonlarına doğru gözlerinde görme kaybı başladı ve ölümünden önce gözlerini kaybetti. 22 Şubat 1968'de Cîze'de öldü.

Eserleri. A) Telifleri. 1. *el-Mu'cemü'l-müfehres li-el-fâzî'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Kahire-Beyrut 1364/1945, 1378; İstanbul 1982). Alman şarkiyatçısı Gustav Leberecht Flügel'in *Concordantiae Corani arabicae* adlı eseri esas alınıp büyük ölçüde tashih edilerek meydana getirilmiştir. Kitabı Mahmut Çanga *Kur'an Kelimelerinin Anahtarı* (İstanbul 1986), Be-

kir Karlığa Mevzûlarına Göre Âyet-i Kerîmeler ve Mealleri (İstanbul 1980, 1988) adıyla Türkçe'ye çevirmiştir. **2.** *Teysîrû'l-menfa'a bi-kitâbey Miftâhi künûzi's-sünne ve'l-Mu'cemi'l-müfehres li-el-fâzi'l-hadîsi'n-nebevî* (Kahire 1353-1354, 1409/1988; Beyrut 1404). **3.** *Câmi'u'l-me-sânîd*. Buhârî'nin *el-Câmi'u's-şahîh*'inde yer alan hadislerin 196 sahâbenin ismine göre müsned tarzında tertip edildiği ve her müsnedin kendi arasında konularına göre sıralandığı eser 1942'de tamamlanmış, ancak çok sonra yayımlanmıştır (I-VI, Kahire 1412/1991). **4.** *el-Lü'lü'ü ve'l-mercân fime'ttefeka 'aleyhi's-şeyhân* (I-III, Kahire 1368, 1401; Riyad-Beyrut 1400/1980, 1414/1994, 1416/1995). Buhârî ve Müslim'in *el-Câmi'u's-şahîh*'lerinde bulunduğu halde Muhammed Habîbullah eş-Şinkî'nin *Zâdü'l-müslim fime'ttefeka 'aleyhi'l-Buhârî ve Müslim* (1348/1967) adlı eserinde yer almayan 500 hadisin ilâvesiyle oluşturulan bu eserde 1906 hadise yer verilmiştir. Âişe Abdurrahman, kitap için *Fehârisü'l-Lü'lü'ü ve'l-mercân fime'ttefeka 'aleyhi's-şeyhân* adıyla bir indeks hazırlamış (Riyad 1408/1988), İsmail Kaya ve İsmail Hakkı Uca eseri *İmam Buhârî ve Müslim'in İttifak Ettikleri Hadisler* adıyla Türkçe'ye çevirmişlerdir (I-III, Konya 1979). **5.** *Mu'cemü'ğarîbi'l-Kur'an* (Kahire 1950, 1960; İstanbul 1985). Eserde, Kur'an-ı Kerim'de geçen anlaşılması zor kelimelerle ilgili olarak Buhârî'nin *el-Câmi'u's-şahîh*'inde tesbit edilen mânalara yer verilmiş olup müellif, İbn Abbas'ın, Hâricî reislerinden Nâfi' b. Ezrak'ın Kur'an'da mevcut, anlaşılması güç 200 kadar kelime hakkındaki sorularına verdiği cevapları ihtiva eden *Mesâ'ilü Nâfi' b. el-Ezrak*'ı alfabetik sıraya koyarak *Mu'cemü'ğarîbi'l-Kur'an*'ı ile birlikte yayımlamıştır (Kahire 1950, s. 234-292). **6.** *Qurretü'l-ayneyn fî etrâfi's-Şahîhayn* (I-III, Kahire, ts.; Beyrut 1993). Müellifin ayrıca *Câmi'u's-Şahîhayn* adlı bir çalışması ile *el-Müslimât el-mü'minât mâ lehünne ve mâ 'aleyhinne* adlı bir telif eserinin bulunduğu kaydedilmektedir.

B) Tahkik, Tahrîc ve İndeks Çalışmaları. *Şahîhu'l-Buhârî* (Riyad 1400); *Şahîhu Müslim* (I-V [son cildi fihrist], Kahire 1355-1356, 1374-1376/1955-1956; Riyad 1400); *Muvaţta'ü'l-İmâm Mâlik* (I-II, Kahire 1359/1940, 1370/1951); Tirmizî'nin *el-Câmi'u's-şahîh*'inin III. cildinin tahkiki (Kahire 1356/1937); *Sünenü İbn Mâce* (I-II, Kahire 1372/1952, 1375/1955, 1390; İstanbul 1400/1980; Beyrut 1400,

1407/1987); Buhârî'nin *el-Edebü'l-Müfred*'indeki hadislerin tahrîci (Kahire 1375/1955, 1378/1958; Beyrut 1409); İbn Mâlik et-Tâî, *Şevâhidü't-tavzîh ve't-taşhîh li-müşkilâti'l-Câmi'i's-şahîh* (Kahire 1957, 1367; Beyrut 1400/1980); *Fihrisü Muvatta'i'l-İmâm Mâlik; Fehârisü Süneni İbn Mâce* (Beyrut 1407/1987).

Muhammed Fuâd, Arent J. Wensinck'in *A Handbook of Early Muhammadan Tradition* adlı konularına göre hadis indeksini *Miftâhu künûzi's-sünne* (Kahire 1353; Lahor 1403/1983; Beyrut 1405), Jules la Beume'un *Le Qoran Analyze* ismini taşıyan konularına göre Kur'an indeksini *Taîsilü âyâtü'l-Kur'âni'l-hakîm* (Kahire 1342, 1375/1955) adıyla tercüme etmiştir. Ayrıca Cemâleddin el-Kâsimî'nin *Mehâsinü't-te'vil'inin* neşrini gerçekleştirmiş (Kahire 1376-1380/1957-1960; Beyrut 1398/1978), *el-Mu'cemü'l-müfehres li-el-fâzi'l-hadîsi'n-nebevî* ismiyle şarkiyatçılar tarafından hazırlanan dokuz hadis kitabının indeksine dair çalışmanın yayımlanmasına (I-VII, Leiden 1936-1969) önemli katkı sağlamış, Muhibbüddin el-Hatîb ve Kusay Muhibbüddin el-Hatîb ile birlikte İbn Hacer'in *Fethü'l-bârî*'sinin kitap ve bablarını numaralayıp neşretmiştir (I-XIII, Kahire 1380/1960, 1407/1986; Beyrut 1390/1970).

BİBLİYOGRAFYA :

Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifin*, III, 589; a.mlf., *el-Müstedrek*, Beyrut 1406/1985, s. 723; Zirikî, *el-A'lâm* (Fethullah), VI, 333; Muhyiddin et-Tu'mî, *en-Nürü'l-ebher fî tabakâti şüyûhi'l-Câmi'i'l-Ezher*, Beyrut 1412/1992, s. 122-123; Afâf M. Fuâd Abdülbâki, "el-Âlimü'l-İslâmî ve'l-muḥaddîşü'l-Miṣrî el-üstâz Muhammed Fu'âd 'Abdülbâki", *el-Muḥaddîşün fî Miṣr ve'l-Ezher ve deurühüm fi ihyâ'i's-sünneti'n-nebeviyyeti's-şerife* (nşr. Hüseyin Abdülmecid Hâşim - Ahmed Ömer Hâşim), [baskı yeri ve tarihi yok] (Mektebetü Garîb), s. 352-357; İsmail L. Çakan - Muhammed Eroğlu, "Abdullah b. Abbas", *DİA*, I, 79.

İBRAHİM HATİBOĞLU

MUHAMMED b. FUDAYL

(محمد بن فضيل)

Ebü Abdirrahmân Muhammed b. Fudayl
b. Gazvân ed-Dabbî
(ö. 195/811)

Hadis hâfızı.

Küfelidir. Dedesi Rum asıllı olup Dabbe kabilesinden bir şahsın kölesiydi. Efen-disiyle birlikte Kâdisiye Savaşı'na katıldı ve ardından âzat edildi. Muhammed

b. Fudayl babasından ve İsmâil b. Ebû Hâlid, Beyân b. Bişr, Süleyman b. Mih-rân el-A'meş, Ebû Hayyân et-Teymî, Âsım el-Ahvel, Ebû İshak eş-Şeybânî, Hi-şâm b. Urve, Yahyâ b. Saîd el-Ensârî gibi âlimlerden hadis rivayet etti. Hamza b. Habîb ez-Zeyyât'tan kıraat okudu. Kendisinden Süfyân es-Sevrî, Ahmed b. Hanbel, İshak b. Râhûye, Ebû Hayseme Züh-eyr b. Harb, Abdullah b. Âmir b. Zürâ-re ve diğerleri rivayette bulundu. Riva-yetleri *Şahîhayn* dışındaki *Kütüb-i Sit-te*'de yer alan Muhammed b. Fudayl 195 (811) yılında Küfe'de vefat etmiş olup bu tarih 194 ve 197 (813) olarak da zikredilmiştir.

Yahyâ b. Maîn onu sika, Ebû Zür'a sadûk olarak nitelendirmiş, Nesâî hakkın-da "leyse bihi be'sün" ifadesini kullanmış-tır. Ahmed b. Hanbel'in "hasenü'l-hadis" diye andığı Muhammed b. Fudayl'in Şif olduğu ileri sürülmüş, Ebû Dâvûd onun bu konuda aşırı bir çizgide bulunduğunu söylemiştir. İbn Sa'd, bazı âlimlerin Mu-hammed b. Fudayl'in rivayetlerini bu yüzden almadıklarını zikretmiştir. Ancak hakkındaki aşırı Şiilik iddiasına katılma-yan Zehebî, onun Şia'ya meylini kabul et-mekle birlikte bu konudaki sertliğinin Hz. Ali'ye savaş açanlara karşı ortaya konmuş bir tavır olarak görülmesi gerektiğini be-lirtmiştir (*A'lâmü'n-nübelâ*, IX, 173-174). Ahmed b. Hanbel, Süfyân es-Sevrî ve İshak b. Râhûye gibi hadis otoritelerinin ondan hadis almaları ve kendisini ta'dil lafızlarıyla değerlendirmeleri de bunu te-yit etmektedir.

Muhammed b. Fudayl'in günümüze ulaştığı bilinen tek eseri *Kitâbü'd-Du'â*' adını taşımaktadır (Dârü'l-kütübîz-Zâhi-riyye, Mecmû', nr. 34, vr. 47^a-67^b). Bunun dı-şında kaynaklarda *Kitâbü't-Tefsîr*, *Kitâ-bü's-Şalât*, *Kitâbü'z-Zühd*, *Kitâbü'l-Menâsik*, *Kitâbü't-Tahâre*, *Kitâbü's-Şiyâm*, *Kitâbü'z-Zekât* adlı eserlerinin bulunduğu kaydedilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, I, 207-208; İbn Ku-teybe, *el-Ma'ârif* (Ukkâşe), s. 510, 624; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, VIII, 57-58; İbn Hib-bân, *Meşâhirü 'ulemâ'l-emşâr*, Kahire 1959, s. 172; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Tecdüdd), s. 282; Mizî, *Teḫzîbü'l-Kemâl*, XXV, 293-298; İbn Abdülhâdî, *Ulemâ'ü'l-hadîs*, I, 453-454; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, I, 315; a.mlf., *A'lâmü'n-nübelâ*, IX, 173-175; a.mlf., *Mizânü'l-i'tidâl*, IV, 9-10; Safedî, *el-Vâfi*, IV, 322; İbn Ha-cer, *Teḫzîbü't-Teḫzib*, IX, 405-406; Sezgin, *GAS*, I, 96.

YAVUZ ÜNAL